

Loquella barbarica (I)

Miquel Barceló

Universitat Autònoma de Barcelona
 Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
 08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: 3/2/1997

Abstract

As *Loquella barbarica* notes on philological and historyographical information on the languages, be either arabic, *amazigh* or latin, in use in the ancient al-Andalus, will be gathered. *Loquella* pretends, then, to be what it means : ocasional, fragmented, interesting and hopefully useful small talk on all kinds of «barbarians».

D'aparició irregular, aquestes notes pretenen recollir informacions filològiques i historiogràfiques que pel seu caràcter, almenys, provisionalment fragmentari i inconclusiu no són susceptibles de ser tractades amb més complexitat. En aquest sentit seran, doncs, xerrameca; i xerrameca sobre «bàrbar». Segurament és impossible precisar el sentit i l'abast nocional del terme «bàrbar», el que no parla el que nosaltres parlem i sona, per això, malament. Hi ha, doncs, una infinitud, tan circular com la bola del món, de «bàrbar»¹. Tots ho som, respectivament, de «bàrbar». Tanmateix, però, aquestes notes s'ocuparan, sobretot, de «bàrbar» ben específics: els que parlen *amazigh* (el feix lingüístic que, diversament, usen els *imazighen*, homes lliures que parlen la llengua dels homes lliures —nosaltres d'antic en dièim «berbers»—, i els qui parlen àrab. En rigor, hauria d'haver escrit que «parlaven», perquè l'interès de la *loquella* se centrarà en els dominis i registres lingüístics discernibles en el desaparegut al-Andalus (711-1609).

El procés d'immigració berber, començada el 711, cap al que ja en una moneda del 718 s'anomenarà al-Andalus, va ser fonamentat per P. Guichard (P. Guichard, 1976) a partir dels textos escrits i del registre toponímic. En aquests darrers vint anys no s'ha millorat gaire el coneixement d'aquesta immigració. Les raons d'aquesta indiferència acadèmica no són gaire complexes i sobretot no són gens innocents. Tanmateix, la novetat històrica que suposà la formació d'al-Andalus té un greix que cap obstinació acadèmica pot fer invisible. El desenvolupament i la con-

1. Fins i tot pot passar que, com observa el poeta L.S. Asehoff: [...] *Day by day, the language you speak has become/ a barbarous mockery of your mother tongue.* («North Star», *North Star*, Washington, 1997, p. 33).

solidació de l'arqueologia hidràulica (H. Kirchner, C. Navarro, 1993) permet disposar d'una eina amb capacitat d'identificar i entendre les xarxes d'alqueries generades per aquesta immigració (M. Barceló, coord., en premsa). D'altra banda, la inequívoca i ràpida extensió de la llengua àrab, ben constatada i acceptada —quin remei— pel medievalisme, amaga la pervivència no tan sols d'un feix dialectal llatí, desigualment estudiat com a «mossàrab», sinó també de les parles diferents d'*amazigh*, com ja vaig fer notar el 1995 (M. Barceló, 1995)².

Ru'ayn

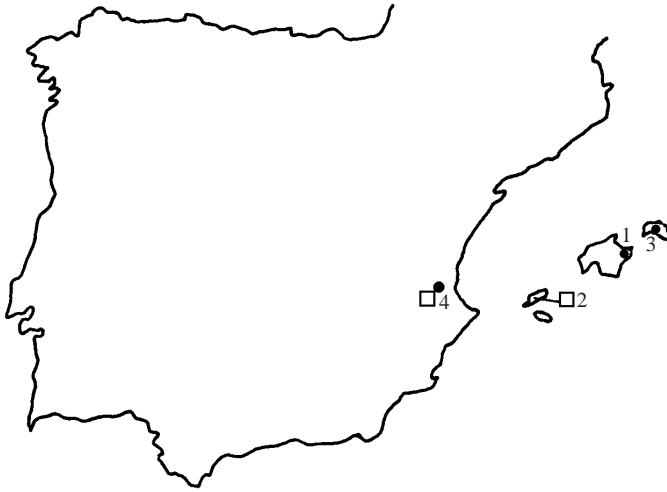
Ibn Ḥazm (primera meitat del segle XI) en el seu inventari de genealogies (*ansāb*) esmenta lacònicament aquest grup descendent dels *Dū Ru'ayn* que arriben a Hispània entre els primers clans àrabs. Ibn Ḥazm situa la seva llar (*dār*) a al-Andalus entre Màlaga i Granada, probablement a Zafarraya (Ibn Hazm, 1962). Tanmateix, la seva dispersió cap a llevant està documentada toponímicament. A Mallorca hi ha *Beni Roy* i *Beni Rohaym* (A. Poveda, 1987) documentats al segle XIII; a Menorca hi ha una alqueria *Beniarroy* (A. Poveda, 1987); a Eivissa hi ha l'alqueria també documentada al segle XIII de *Benirroym* (J. Marí, 1976, p. 78); i a la Vall de Gallinera encara figura la partida de *Beniroaym/Beniruay* en una Visita Pastoral de l'any 1578³.

El que és significatiu d'aquesta dispersió és, en primer lloc, la seva orientació cap al llevant mediterrani (vegeu mapa 1), que s'ha de datar a partir del 902 —ocupació de Mallorca, i probablement d'Eivissa per 'Isām al-Hawlānī— i, en segon lloc, que aquest moviment sembla formar part d'una activitat migratòria més complexa però certament compacta en el temps, no més enllà del segle X. Tant a Artà (Mallorca) com a Eivissa, com a la Vall de Gallinera, els àrabs *Beni Ru'ayn* estan integrats dins xarxes d'alqueries clarament berbers. I en cap d'aquests llocs semblen haver tingut inicialment una situació de preeminència. En el cas de la Vall de Gallinera és molt clar que ja en el segle XVI el seu assentament ha esdevingut un dels més petits. Hi ha ja ben documentats casos com els dels *Banū Qarbūz*, a Eivissa, que no figuren als textos i que, en canvi, són clarament preeminents en el moment de la conquesta catalana (M. Barceló, coord., en premsa). Cal pensar, doncs, que la integració, a l'inici, per aliança política de clans àrabs i berbers va ser més complexa i circumstanciada del que s'acostuma a pensar. De tal manera que el gruix de perdurabilitat, tant d'uns com d'altres, no és conseqüència de la seva identitat ètnica originària sinó de l'eficiència de les estratègies de supervivència que van fer servir.

Mankūr / Manqūr

La forma *Manqūr* es troba com a *Mancor* en el districte d'*Inkān* (Inca, Mallorca) i com a *M.n.qur* en el text àrab del *Repartiment* donant nom a un gran districte (*ǧuz'*) que a l'època catalana, però, anirà limitant-se a l'actual Manacor i al seu

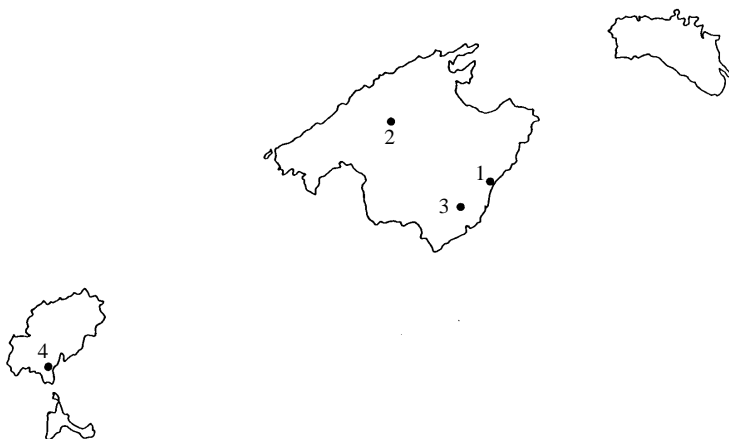
2. Un exemple del registre *amazigh* és el topònim **Bounegre** (*Bu nerzo/nerjo*) (Barceló, Veà, 1996).
3. *Visita Pastoral de 1578*. Arxiu Parroquial de Benissivà (Vall de Gallinera). Font documental inèdita, f. 21v.

Mapa 1. Banū Ruaʿyn. 1: Beni Roy/Beni Rohaym (Mallorca); 2: Benirroym (Eivissa). No localitzada; 3: Beniarray (Menorca); 4: Beniroaym (Vall de Gallinera, Alacant), no localitzada.

terme municipal. Molt prop de l'alqueria de *Falanis* (Felanitx, Mallorca) a la documentació immediatament posterior a la conquesta catalana s'esmenta el que pot ser una fracció dels *Mankūr*, els *Banī Hiyyāra* (l'alqueria de *Mancorme Abeniara*, «*Mankūr min Hiyyāra*», M. Barceló, H. Kirchner, 1995). A Eivissa, en el *Memoriale Divisionis* s'anomena un *rahal Abemenicor* però en la llista apareix com a *rahal Abemanzor* (J. Marí, 1976, p. 76, 79). Jo crec més plausible la primera forma relacionada amb uns *Mankūr* i no amb un *al-Mansūr*. El 1985 vaig fer notar que en el text d'al-Baydaq, que relata les campanyes de 'Abd al-Mu'min durant la segona meitat del segle XII, es mencionen, a la zona de Todga (Marroc) uns *Ait* $\equiv$ *Ali u Sukkūr u Mankūr*. És clar en aquest cas que *Mankūr* és l'epònim d'aquest grup. *Mankūr*, que jo sàpiga, no és gens freqüent en l'antroponímia berber. De fet el que no sabia llavors, però, és que la forma *amazigh* «*NKR*» derivada de l'àrab *munkar* (F. Corriente, 1977, p. 789) adquireix el significat més reduït de «negar, renegar». No cal descartar tampoc la forma *NQR*, també derivada de l'àrab, que té el sentit de «topar, enfrontar-se»⁴. Totes dues formes es poden veure al diccionari de J.M. Dallet, 1982. La *nisba al-Manaqūrī* documentada en la segona meitat del segle XII indica que el préstec *amazigh* de la forma àrab ja s'havia produït molt abans com perquè un *katib*, 'Abd-Allāh b. Muḥammad b. Sahl, fos conegut pel seu lloc de procedència.

4. No prenc en consideració ni la proposta d'etimologia d'A. Galmés de Fuentes (1984) ni la de J. Corominas i J. Mascaró Passarius (1989), que, en la meua opinió, no tenen ni fonament ni sentit.

Mapa 2. Mankūr. 1: Mankūr (Districte, Mallorca); 2: Mancor de la Vall (Mallorca); 3: Mancorme Abeniara (Felanitx, Mallorca); 4: Rahal Abemenicor (Eivissa).

Banī Marwān

Entre les 29 alqueries establertes atapeïdament als entorns de la Ràpita (Tortosa) figura la dels Benimarvan. La llista d'aquestes alqueries procedeix d'un document de Ramon Berenguer III del 2 de juny de 1097. El document és ben conegut i ja va ser estudiat per P. Guichard el 1976 i per jo mateix el 1984.

Tot i que aparentment es podria identificar aquests Beni Marvan com a *Banī Marwān*, la nissaga dels omeies, es pot proposar una ascendència molt més modesta, si és, que no ho és, que fer de pagès és més modest que fer de califa. En efecte, jo feia esment d'uns *Banī Marwān* que al-Bakrī —el text del qual queda fixat cap a 1060— situava entorn de Naqūr (Marroc) i que identificava com a «*qabī la de Ġumāra*» (Al-Bakri, 1911-13, p. 90 del text àrab, p. 191 de la traducció). *Marwān* es fa servir com a epònim a l'Alt Atlas com documenta H. Laoust el 1940. Hi ha uns *Ayt Merwuan* i uns *Idau Merwuan* que Laoust proposa, alternativament a la possibilitat que es tracti de l'epònim àrab *Marwān*, com a plural *amazigh* de *mrau*, que expressa el número «deu». L'expressió, segons Laoust, s'hauria mantingut com a ètnica fins i tot a les regions que havien abandonat la numeració berber que era quinària, en què les mans servien com a unitat de compte. D'aquí que la totalitat coherent d'un grup tribal fos anomenat un quint, *ħums* en àrab. L'expedient d'organitzar la comptabilitat tribal en quints és molt antic. De fet, els romans ja es troben amb *quinquegentanei* que en àrab adoptaran la forma *ħamsa ħums* (Galland, 1970; Hart, 1984).

El context clarament berber de les alqueries de la Ràpita (Tortosa) —on hi ha entre altres els *Malīla*, els *Beni Marzūq*, etc.— fa més plausible veure aquests *Banī Marwān* com a pagesos berbers que no pas com a descendents sense professió coneguda dels omeies.

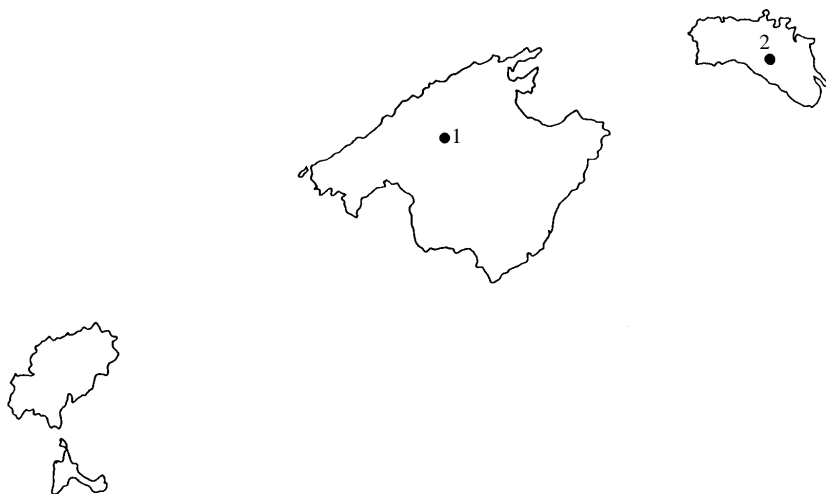
Tiskar

Ibn Ḥayyān (mort el 1076) ja fa esment del *ḥiṣn Tiskar* (Tíscar, Jaén) com una de les fortaleses sublevades contra l'emir 'Abd-Allāh el 896. Al-Rāzī (segle x) esmenta també el *ḥiṣn Tiskar* (Ed. de Lévi Provençal, 1953). Es va fer un estudi de l'espai hidràulic de l'alqueria Tíscar (Barceló, 1990; Barceló i altres, 1989) que, tot i ser preliminar i inacabat, permet advertir l'abast de la construcció de l'espai pagès, l'eficiència del qual testimoniaven les grans murades —admiració d'al-Rāzī— de l'alqueria. Es tracta, doncs, d'un assentament molt primerenc, possiblement de la segona meitat del segle vuitè. El nom *Tiskar*, de llarga permanència com a epònim, ja apareix a les inscripcions funeràries paleopúniques, és una forma derivada de *SKR* (*tiskar*), que vol dir «brot, branca» i habitualment «branca de figuera» (Dallet, 1982, p. 769). Ignoro si l'alqueria de Tíscar pren el nom originalment d'una persona o d'una espècie vegetal. No hi ha dubte, però, que a les làpides funeràries el nom feia referència a homes morts i no a vegetals. Però el **Bou Negre** de Castelló —*Bu nerzo*, la taperera silvestre— no permet descartar que el nom fos pres d'una espècie vegetal. En qualsevol cas, la identitat *amazigh* del nom és inqüestionable, com inqüestionables són els testimonis textuais sobre l'existència al segle ix de l'espai hidràulic. L'estudi de conjunt de la xarxa d'alqueries on Tíscar està integrada hauria de fer més entenedora la seqüència de la immigració.

-ĠĠAN / -ŠŠAN

En el *Llibre del Repartiment de Mallorca* (1233-1235) figura l'alqueria *Beniatzen* en el *ġuz'* (districte) d'*Inkān* (Inca, Mallorca). El nom es conserva actualment encara amb la forma *Beniatzent* (Poveda, 1980, p. 99). A Menorca el 1396 apareix documentada l'alqueria *Beniatzem*, a Mahó (Poveda, 1987). «Atzent» —on la *t* és adventícia— no ha estat identificat lingüísticament fins ara; jo suggereixo que es tracta de la forma *-ġġan*, *-ššan* que significa 'xacal'. Lleó l'Àfrica parla d'un assentament (*duwār*) molt a prop de Wazzān (Marroc atlàntic), actualment escrit *Azjen* (*Encyclopedie Berbère*, 1990). Naturalment, no es pot establir cap relació immediata entre *Beniatzen* i *Azjen* però sí que penso que es tracta del mateix nom atès que les formes *uššen/uġġen* són comunes a tot el feix de parles *amazig* excepte el tuareg (Taifi, 1994⁵). L'adopció de noms d'animal com a identificador genealògic està ben documentada i de molt antic en les societats berbers, com ja va assenyalar E. Lévi-Provençal el 1917. A *šarq* al-Andalus en el moment de la conquesta catalana hi ha prou constància d'aquest procediment de reconeixement social; els *Banu Aġġer* 'bou', molt actius segmentàriament, els *Waġmar* (*aġmar*, 'cavall' en estat d'annexió), els *Aruy* 'senglar', etc. R. Montagne (1930, p. 206-207) ja va infor-

5. Totes les variants provenen d'un radical comú *SN* mentre que en tuareg excepcionalment 'xacal' es diu *-abeggī*, de *BG*. Roux (1951) ja indicava que *-ussen* (pl.-*ussan*) és un dels noms d'animals emprat per formar epònims tribals i esmenta una fracció que el porta de la tribu dels *Bani Mtir*, berberòfons del Marroc central. Per la forma *tuareg* vegeu R. Basset, 1878.

Mapa 3. -GGAN/-SSAN. 1: Beniatzent (Mallorca); Biniatzem (Menorca)

mar de l'existència del procediment pel qual tribus i clans poden adoptar noms d'animals i vegetals.

Els *Beni Atzen* sembla que formen part d'una xarxa d'alqueries —tot i que, per ara, no està estudiada amb detall— on hi ha també integrats els *Banu Ru'ayn*, que, identificats i coneguts, permeten proposar un referent temporal antic a l'establiment.

Bibliografia

- AL-BAKRĪ (1911-13). *Kitāb al-muğrib fī dīkr bilad Ifriqīya...* *Description de l'Afrique septentrionale*. Alger: M.G. DE SLANE.
- AL-RĀZĪ (1953). *La Description de l'Espagne*. E. LÉVI-PROVENÇAL. *Al-Andalus*, VIII.
- BARCELÓ, M. (1984). *Sobre Mayūrqa*. Palma de Mallorca.
- (1985). «Un topònim berber més: Manqūr. Mankūr>Mancor, Manacor». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Palma de Mallorca, p. 35-36.
- (1990). «Sistemas de irrigación y asentamientos islámicos en los términos de Huesa, Belerda, Tíscar-Don Pedro y Cuenca (Jaén)». *Anuario Arqueológico de Andalucía II. Actividades sistemáticas*. Sevilla, p. 59-71.
- (1995). «Els Ayt Iraten i els altres: Inmigració i assentaments berbers a šarq al-Andalus». FRANCOVICH, R.; BOLDRINI, E. (eds.). *Acculturazione e Mutamenti. Prospettive nell'archeologia medievale del Mediterraneo*. Florència, p. 29-52.
- (coord.) (en premsa). *El curs de les aigües. Treballs en curs sobre els pagesos de Yabisa (290-633H/902-1235 dC)*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H. (1995). *Terra de Falanis. Felanitx quan no ho era. Assentaments andalusins al territori de Felanitx*. Palma de Mallorca.
- BARCELÓ, M.; VEA, L. (1996). «Un bou que era una planta (*Bu nerzo*> Bounegre, Argelita, Castelló). Contribució al lèxic *tamazight* dels Gelida». *Faventia*, 18, p. 93-98.

- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; MARTÍ, R.; TORRES, J.M. (1989). «Sistemas de regadío y asentamientos andalusíes en la estribación sur de la sierra de Cazorla». *I Coloquio de Historia y Medio Físico. El agua en zonas áridas. Arqueología e historia*. Almería, p. 167-182.
- BASSET, R. (1878). *Notes de lexicographie berbère. Extrait du Journal Asiatique*. París, p. 84.
- COROMINAS, J.; MASCARÓ, J. (1989). *Onomasticon Cataloniae. Toponímia antiga de les Illes Balears*. Barcelona: Curial.
- CORRIENTE, F. (1977). *Diccionario árabe-español*. Instituto hispano-árabe de cultura. Madrid.
- DALLET, J. (1982). *Dictionnaire kabyle-français. Parler des At Mangellat*. Algèria. *Encyclopédie Berbère*. VIII, 1990.
- GALAND, L. (1970). «Les Quinquegentanei». *Bulletin de l'Archéologie Algérienne*. IV.
- GALMÉS DE FUENTES, A. (1984). «Etimología árabe del topónimo "Manacor", Mallorca». *Miscelánea Sanchis Guarnier*, València, p. 125-127, vol. I.
- GUICHARD, P. (1976). *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Barcelona: Barral Editores.
- HART, D.M. (1984). «Segmentary systems and the role of "five fifths" in tribal Morocco». *Islam in tribal societies. From the Atlas to the Indus*. Londres, p. 66-105.
- IBN HAZM (1962). *Ġamhara ansāb al-arab*. Al-Qahira: A.M. Harun.
- KIRCHNER, H.; NAVARRO, C. (1993). «Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica». *Archeologia Medievale*, XX. Florència, p. 121-150.
- LAOUST, H. (1940). «Contribution a une étude de la toponymie du Haut Atlas». *Révue des Études Islamiques*, p. 27-77.
- MARÍ, J. (1976). *La Conquesta catalana de 1235*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- MONTAGNE, R. (1930). *Les berbères et le makhzen dans le sud du Maroc*. París.
- POVEDA, A. (1980). «Repertori de toponímia àrabo-musulmana de Mayurqa segons la documentació dels arxius de la Ciutat de Mallorca (1232-1276/1229-1230)». *Fontes Rerum Balearicum*, III.
- (1987). *Toponímia àrabo-berber i espai social a les Illes Orientals d'al-Andalus*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- ROUX, A. (1951). «Quelques remarques sur la formation des noms des tribus chez les berbérophones du Maroc». *Troisième Congrès International de Toponymie et d'Anthroponymie*. Brussel-les, p. 485-490.
- TAIFI, M. (1994). «Unité et diversité du berbère: Détermination des lieux linguistiques d'intercompréhension». *Études et Documents Berbères*, 12, p. 119-138.